

In this paper, an attempt to describe the cultural and educational features of the evolutionary process Podolia late XVIII – the first half of the nineteenth century.

Key words: *knowledge, cultural and educational sphere, the family, education and household, skirts.*

Отримано: 11.04.2013

УДК 94(477. 82)«15»:728.82

А. В. Бортнікова

ВОЛИНСЬКІ ЗАМКИ – РЕЗИДЕНЦІЇ СТАРОСТ В XVI ст.

На основі документів Литовської метрики, архіву Сангушків показано місце волинських замків в системі господарства Великого князівства Литовського. Аналізується політика верховної влади щодо контролю за станом оборонних фортець. Увагу зосереджено на діяльності старост, інших урядовців у справі організації місцевого управління та належного утримування замків.

Ключові слова: *Велике князівство Литовське, Волинська земля, замки, ревізія, привілей, староста.*

Резиденціями волинських намісників і старост, в яких вони господарювали, були Луцький, Володимирський і Кременецький замки. Намісники, а згодом старости були комендантами місцевих фортець, вони розпоряджалися їх забудовою, ремонтом, завідували охороною та обороною ввірених їм територій. Забезпечення обороноздатності замків на Волині було найважливішою їх функцією. Зовнішньополітична обстановка вимагала від центральної влади посиленої уваги до місцевого управління. Особливе місце у структурі державного управління займав Луцький замок. Із середини XV ст., ставши осередком органів управління Луцького повіту, він функціонує як державний повітовий замок. Найбільш різноманітною функціональна структура Луцького повітового замку була у XVI ст., коли ще не повністю зникли старі, але вже чітко виявилися її нові риси [7, с.11].

Метою статті є аналіз місця замків в системі управління Волинською землею в XVI ст.

Постійна загроза з боку Кримського ханства, війни із Князівством усієї Русі примушували владу призначати на місцях впливових, енергійних урядників. Мотивацією їх призначення часто слугували військові заслуги, на що вказують привілеї верховних правителів на зайняття урядів старост. Утримування старостів перетворювалося в утримування замків, а посада старости еволюціонувала у посаду замкового старости. 18 грудня 1542 р. передавалося у держання князю Андрію Михайловичу Сангушковичу Коширському «староство Луцкое – замок нашъ Луческъ» [4, с.32; 8, с.326, 327]. 4 травня 1548 р. Жигимонт Август високо оцінив заслуги Петра Петровича Кішки перед ВКЛ, зокрема у держанні Київського замку, і в якості винагороди передав йому уряди мар-

шалківства Волинської землі і староство замку володимирського [4, с.33-34]. Листом 7 грудня 1559 р. Жигимонт Август вказав на заслуги старости брацлавського і вінницького князя Богуша Федоровича Корецького часів його урядування у прикордонних замках («будучи на замькох краинныхъ»). Йшлося про успішну господарську службу та боротьбу з ворогами («службахъ нашихъ гдърськихъ и речи посполитое земьское противько неприятелемъ нашимъ»). У винагороду князь Богуш Корецький отримав луцьке староство після смерті старости Андрія Михайловича Сангушковича Кошерського [4, с.44-45].

На старост покладалися обов'язки слідкувати за належним утриманням замків, забезпеченням правителя або його посланців так званими стаціями, що формувалися із поборів з міських жителів і селян. До господарської сфери замків належали двори і дворці. Так називалися садиби, в яких розташовувалися хорони та кліті для великокнязівських урядників і челяді, а також господарські споруди для зберігання припасів, як от: кліті і погребя, комори, клауні, гумна, стайні та ін. Ці садиби були у великокнязівських містах або замках, інколи в селах, існували також окремі господарські двори. Останні досить часто називалися дворцями. Дворці служили і пристанищем для великого князя під час його так званих «объездов». Один із таких дворців знаходився неподалік Кременця. В інвентарі «подан/я/» Кременця (без датування) часів Казимира містився опис королівського міста, біля якого «миля отъ города» розташовано дворець [6, с.371-372]. У дворці мешкала жінка з дітьми. Її господарство складало три «клячи», три воли, жита було пів четверті скирди, у скирді по двісті кіп жита. У господарстві жита засіяно було «досить». Тобто, це був господарський двір із відповідною кількістю землі та угідь. У господарстві виконувалася тягла служба з обробітку і збору врожаю, а також інші види робіт на дворі.

Лист Жигимонта Августа 9 квітня 1546 р. засвідчує належність до Луцького замку млина в селі Голишів [5, с.113]. Документ видано на чолобиття господарських підданих з Луцька Михайла, Олехна і Томили Скуйбедів, які повідомляли правителю про те, що його батько (Жигимонт I) надав покійному їхньому батькові, Петру Скуйбеді та його нащадкам, «мельництво у млыне нашомъ на Голешеве». Отже, вказувалася належність млина і доходів з нього тогочасному верховному правителю. Тут зустрічаємо форму пожалування прибуткового виробництва у вигляді данини, з використанням термінів «дал», «дали». Тоді з млина від «кожного збожя и солоду» на Луцький замок передавалися дві мірки, «а третью на себе брати». Скуйбеди просили правителя підтвердити існуючий порядок утримання ними млина відповідним листом, терміном «навечность». Король і великий князь, ознайомившись із листом «отъца нашего», зваживши прохання чолобитників, видав у відповідь свій лист. У ньому зазначалося, що Скуйбеди, їх діти і нащадки мають млинарство в Голешеві «держати» з усіма дарованими його батьком правами, а також утримувати там мельника («доброто млынара ховати»), який би забезпечував справність і належний робочий стан млина.

Витрати на млин мали покривати луцький староста та піддани Луцька Скуйбеди. Жигимонт Август встановлював витрати старости від роботи млина в обсязі двох грошей, а для підданих – третій гріш. Ані господар, ані луцькі старости не мали права Скуйбедів та їх нащадків з цієї данини усувати («з оного млынарства рушати»). Держання мало відбуватися за тими правилами, які діяли і для інших мельників в державі: «на томъ млынарстве мають бытии захованы по тому, яко и иншыє млынари наши, которе от насъ млыны заведаютъ». Жигимонт Август підтверджував усе викладене посиланням на лист короля його милості Жигимонта I.

Господарство великого князя на Волині не отримало широкого розвитку. Це пояснюється розташуванням Волинської землі далеко від центру держави, по-сусідству з ворогами, які постійно нападали і спустошували її, також існуючою тут системою селянських повинностей, які здавна платили своїм господарям данину і звикли до своїх «пошлинь», були прив'язаними до своєї старовини. Засіви при господарських дворах були невеликими, їх, як правило, вистачало лише для прокорму персоналу, що проживав на господарських дворах. Тому, власне для господарського «пожитку», залишалося мало запасів, а якщо й залишалося, то місцеві урядники часто-густо собі присвоювали залишки. До речі, за зловживання у цій справі з них суворо запитували. Показовою у цьому відношенні стала проведена люстрація волинських замків 1545 р.

Ревізори прискіпиво і з відповідальністю віднесли до виконання своїх обов'язків, провели повний аналіз володінь на Волині. Вони отримали відомості про їх наявність в Луцькому і Володимирському повітах за часів Казимира, Олександра і Жигимонта Старого. Ревізія Луцького замку містить значний фактичний матеріал, що може бути предметом спеціального аналізу. Наприклад, до Луцького замку і луцького ключа, тобто господарству (за ревізією 1545 р.), належало лише 30 сіл [1, с.79], де працювало 124 особи, 11 рибалок та три огородники [3, с.177]. Загальна кількість пожалуваних господарських земель в Луцькому і Володимирському повітах буда достатньо великою. Як зазначено у звітному документі, сума усіх розподілених маєтків і сіл «выслужонныхъ обоихъ повтов» – 105 сіл, шість замків і чотири двори, дві вулиці, 16 дворич. Виняток складала дворці, розташовані біля Луцька та присілки, «што к иньшому замьку и двором, колько ихъ прислушает» [3, с.187]. Чималі цифри засвідчують про надмірну щедрість правителів. Це одна сторона справи, а інша – вимушеність центральної влади діяти саме так унаслідок віддаленості земель Волині від центру, відсутність контролю за розвитком тут господарства тощо.

1545 р. волинські князі, пани і зем'яни повідомляли королівському ревізору щодо поганого стану Луцького замку. Свідки вказували на зловживання урядовців під час ремонтних робіт у ньому, на різні труднощі, грабежі, зазначаючи, що «нетъ ведома хто крадетъ и жьгутъ и продаютъ». За їх словами, вежі замку не замикаються, охорона відсутня. Водночас негативно оцінювалася діяльність луцького старости та його урядовців: «И к тому, деи,

княз староста и городничии сами своїми особами, ани урядники их обецне в замку не мешкают и того сами не пригледають, и врядниковъ уставичных не ховають – не толко, деи, до году абы одинъ врядник у старосты стриваль, але часомъ и на одной недели два переменяются». Волинська знать повідомляла: «ижъ передъ тымъ городничии особливии¹ и мостовничии¹ особливии бывали под справую и дозренем старостинымъ, и каждыи своего вряду смотрел и стерег, и завжды добрая справа яко в замьку, так и намосту бывала» [3, с.143- 144]. Крім того, критикувався в цілому стан управління Луцьким замком: «А тепер, деи, кождыи себе старшии, и за тымъ жадное рядности и sprawy доброе нетъ. И сторожи тежъ, которыи суть у ворот, по своєю воли хочуть стерегутъ, а не хотятъ. И они в месте пьютъ и ночуютъ, а ворота и вночи и вдень никому не забороньны. А хоя бы кому боронили и от свовольных стерегли и ледакого в замок не пустили, ино их бьют и квалтомъ ходять, а того ништо присмотрети не хочеть» [3, с.144].

Ревізії волинських замків 1545 р. вказують на те, що власне господарство великого князя слабо розвивалося, навіть помітно занепадало. Наприклад, до Володимирського замку у 1545 р. належав лише один дворець «под мистомъ», усі інші двори, волості, села – «все роздано». У єдиному дворці працювали люди Смиденської волості в кількості більше ста домів, лише вони «служьбы свои повиньныи на замок служит и дань дають» [3, с.112]. Для такого великого Володимирського повіту цього було явно недостатньо. Не випадково, що королівський комісар Юрій Фальчевський, який проводив ревізію, не знайшов у замку жодного «наспижованья» (запасів хліба). В Луцькому замку комісар не виявив «не толко збожья, муки и крупъ, мяса, медовъ пресныхъ у спижарняхъ и въ погребехъ нет, але нигде жадного зернети немашь» [3, с.146].

Разом з тим, в документах ревізій простежується навмисне перебільшення посадовцями жалюгідного стану справ у підвідомчих їм володіннях з метою виправдання перед центральною владою, а також приховування надходжень на власні потреби. Користуючись віддаленістю від великокнязівської резиденції, а відтак, відсутністю належного контролю з центру, місцеві чиновники використовували ситуацію на власну користь. Так, комісар Фальчевський неодноразово вказував на факти навмисного приховування ними надходжень до скарбу. Зокрема, з метою з'ясування об'єктивної картини щодо «наспижованья» Луцького замку, комісар, крім посадовців, опитав луцьких міщан, волосних людей і лише тоді «все то на особливомъ мествьду при томъ же реистре достаточне выписали». На завершення, Фальчевський опитав представників від князів, панів та шляхти, які вказали, що «того наспижованья и перед тымъ, деи, николи не бывало», тобто не вистачало. Опитані особи вказували на випадки надзвичайних ситуацій, коли вони також постачали замок: «Только потреба коли вкажетъ, тогда кождыи на свою живность з ыменей своих спижу всякую провадитъ» [3, с.147].

¹ Тут йдеться про виконання службовою особою, мостовничим, зобов'язань нагляду за станом мостів і переправ, що вели в замок.

Хоча мали місце і зловживання і приховування надходжень, загалом ревізії волинських замків засвідчували яскраву картину за-непаду господарства. Такий стан справ пояснюється різними причинами. Так, луцький ключник пан Петро Загоровський, якого господар надівав урядом ключника «по небожъчику Дахну», пригадував пожежу в Окольному замку («в тотъ часъ, коли замокъ околныхъ горель») і повідомляв, що запаси провіанту, «сорокъ и пять каменей», зберігаються у луцького міщанина Яцка Гирича. Мала місце й несприятлива у тому році погодна ситуація. Становище Луцького замку комісар з'ясував на основі представленої йому інформації, насамперед від луцького старости. На той час луцький староста князь Андрій Михайлович (Сангушкович) Коширський вказував, що старостою і «замок наш Луческъ» він отримав недавно і, що він «не маеть тежъ не только с чого наспижованья чинити, але и самому ку живности не доставаесть» [3, с.146]. Листом 18 грудня 1542 р. Жигимонт I наказав новому посадовцю: «Маеть онъ тотъ замокъ нашъ Луцкій... держати... и местцо свое такъ при бытности нашей господарской въ тамошнемъ панъстве нашомъ, князстве великомъ Литовскомъ, яко и безъ бытности нашое, межи паны радами нашими оного панства, водле давного обучаю маеть мети, яко и предкове его, старостове Луцкій местца межи паны радами нашими мевали» [8, с.326-327; 4, с.32]. За словами старости, до Луцького замку належав лише один дворець на Красному, у якому «дворцы пашни што впашетъ – то, деи, все на живность выходитъ. И тымъ николи выгравати не можетъ олижъ, деи, мусить з именеи своихъ всякую живность проводитьи, а иншии, деи, пожитки и доходы велми малые к тому староству суть» [3, с.146].

Схожою була й заява луцького ключника Петра Загоровського. Останній повідомляв про те, що до луцького ключа належить один дворець на Гнідаві, з якого «он самъ из слугами своими живится, такъ и послов и гонцовъ з того жъ подимаесть». Із цього володіння до скарбу ключник збирав і сплачував податки: данину медову, «платы грошовии». Про свою діяльність звітувався підскарбію: «личбу с того перед паномъ подскарбимъ чинить» [3, с.146].

У розпорядженні старости та під його наглядом працювали городничий і мостовничий, що відповідали за будівництво, ремонт та утримання у належному стані замку, мостів та переправ. Городничий і мостовничий слідували за тим, щоб князі, пани, зем'яни та мешканці господарських волостей будували і мостили свої городні¹ [9]. Деякі частини господарських замків будувалися на кошти верховного правителя, отримані в повітах від збирання податків. Наприклад, на ці кошти утримувалися вежі у Володимирському замку, також частина дерев'яного паркану у Луцькому замку. Ці частини будувалися старостами, які відправляли на роботу своїх підданих для нагляду за найманими працівниками. Тобто стан замків значною мірою залежав від добросовісності старостинських урядників.

¹ Принципи будівництва і ремонту замків викладено Г. Ловмянським на прикладі м. Чуднова.

Реакцією верхньої влади на негативний стан справ в господарських замках Волині стало проведення низки заходів, спрямованих на виправлення ситуації. Так, вже у наступному 1546 р. (9 липня) Жигимонт Август видав привілей луцькому старості Андрію Михайловичу Сангушковичу на держання трьох луцьких урядів: «Прывилей старосте луцькому на держанье ключа, городничого и мостовничого луцького» [5, с.199, 200]. Документ видано на лист-звернення луцького старости, у якому повідомлялося, що вказані луцькі уряди пан Петро Богданович Загоровський обіймав з дозволу господаря («отъ насъ держытъ»). Староста просив господарської згоди на передачу йому урядів: «абыхъмо ласку нашу г(о)с(по)д(а)рскую вчынили и тыми вряды: ключомъ, городничымъ и мостовничымъ лудкимъ его осмотрели». Зустрічаємо поширену форму передачі держань «до осмотренья» правителя. У привілеї Жигимонта Августа зазначено, що звернення Андрія Михайловича Сангушковича ґрунтувалося на бажанні утримувати луцьке староство разом із завідуванням цих урядів: «маючы отъ насъ тое староство Луцькое и к тому заведаячы тыи вряды». Вказано мотив і мета пропозиції, що зводилися до кращого утримання Луцького замку («потребами его осмотряти»), до бажання послугуватися господарю («г(о)с(по)дару в томъ послуговати»). Слова документа «а подынимуючыся намъ, г(о)с(по)дару», слід розуміти як запевнення і навіть констатацію факту майбутньої ефективності і відповідного зиску для верхньої влади об'єднання урядів на Волині в руках одного посадовця. Документ стверджував, що з урядів луцького ключа, городничого і мостовничого щорічно до скарбу мають надходити по сто золотих «черленьхъ» і по триста мац волинських луцької міри жита.

Жигимонт Август врахував прохання луцького старости, яке «не естъ ку шкоде», а, навпаки, спрямоване на господарські потреби. Тому, з особливої милості правителя ухвалено рішення: уряди луцького ключа, городничого і мостовничого з усіма платежами і надходженнями, з усім, що здавна «ку тымъ врядомъ прислухаесть» передати йому у держання. Умови держання урядів залишалися незмінними, такими, як і пан Петро Загоровський «отъ насъ заведаль». Формулювалися й обов'язки новопризначеного посадовця. Він мав оплачувати до державної скарбниці по сто золотих «черленьхъ» щорічно до свята Різдва Хрестового та щороку мати підготовленими триста мац жита луцької міри. Установлений запас жита староста мав відправляти у призначене верховним правителем місце.

Кременецький замок також описано ревізорами у 1545 р. згідно «листов его милости». Про постачання Кременецького замку, його утримання доповідав кременецький староста Герцик Щасний. За його словами, «наспижовання» замку забезпечували сім млинів і два фільварки: «з млынов и з фольварков пожываень идеть» [3, с.202]. До замку належали 18 сіл і дворців, в яких працювало 244 людини та 31 путних слуг, окрім людей двору Кокоревського. Замок постачали десять ставків і стільки ж млинів. Виплат на замок з цих сіл надходило 14 кіп грошей, відро прісного меду, два вершники («два седда»), 19 мірок вівса, крім орних земель, млинів та ставків,

також інших дрібних надходжень [3, с.205]. Отже, надходження до Кременецького замку були незначні, вони не відігравали великої ролі у поповненні державної скарбниці. Кількість залученого до його утримання населення також була невеликою.

Виходячи із складеного ревізорами документа ревізії замку і сіл Кременецької волості, виявляємо далекий від позитивного відгук про діяльність кременецького старости Герцика. Його управління ревізори порівнювали з діяльністю попереднього старости пана Станіслава Фальчевського, який, за їх словами, більш успішно вів «справи замкові, рядности и брони места Кремяницкого». В документі зазначалося, що «перед тымъ перввыи староста пан Фаличевский всее sprawy и рядности мисткое самъ дозираль и бачност великую на то мель, и врядников и справецъ местскихъ у грозе держал» [3, с.206]. Натомість нинішній староста «теперешний, дец,.. не по тому члвкъ и ничого о томъ не обает». Загалом ревізори відгукувалися негативно про виконання ним обов'язків: «И не только по его справе и бачности в месте, але и в замьку самом и межи подданных не по-старому вжо всякая справа и опартеность ведеть» [3, с.206].

Отже, наведені факти засвідчують, що старости на Волині господарювали не лише на себе, але й на господаря. Такі багатства краю, як луки і пасовища, річки, озера і лісові угіддя у старостинських волостях експлуатувалися переважно на господаря. Їх використання відбувалося згідно порядків того чи іншого староства, що велися з давніх-давен і склалися під впливом внутрішніх та зовнішніх обставин. М.С. Грушевський, аналізуючи матеріали ревізій волинських та інших господарських замків першої половини XVI ст., зокрема зазначав, що за змістом і формою описи 1545 р. складала цілісний зв'язний виклад історії замків [2, с.9]. Дані про їх становище перепліталися з викладом окремих епізодів тогочасного суспільного життя, наводилися результати переговорів між окремими суб'єктами соціальних відносин, скарги, інші документи. Все це давало багато цінної інформації про побут та соціальне становище жителів регіону.

Водночас можна стверджувати, що на Волині власне господарство великого князя, зокрема володіння, що належали до замків, розвивалося слабо і в досліджуваній час помітно занепадало, що підтверджується розвідками сучасних дослідників [1, с.77-86].

Список використаних джерел:

1. Атаманенко В. Маєтності Луцького староства у другій половині XVI – першій половині XVII ст. / В. Атаманенко // Старий Луцьк : наук.-інформ. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. V. – С. 77-86.
2. Грушевский М.С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века : историко-статистический очерк. / М. С. Грушевский // Университетские известия. Год тридцатый. № 2 – февраль. – К. : Тип. Ун-та Св. Владимира, 1890.
3. Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. М. Кравченко. – К. : [б. в.], 2005. – 598 с.
4. Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории пановрады Великого княжества Литовского / И. Малиновский. – Томск : Паровая типо-литография И.И. Макушина, 1901. – 508 с.

5. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга № 30 (1480-1546 гг.). Кніга запісаў № 30 (копія канца XVI ст.) / падрыхт. В.С. Мянжынскі. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – 386 с.
6. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею. Т. XXVII. Литовская Метрика. Отд. 1. Часть 1. Книга записей. Т. 1. / ред. И.И. Лаппо. – СПб. : [без изд.], 1910. – 1074 с.
7. Троневиц П.О. Луцкый замок / П.О. Троневиц. – Луцк : ДІКСОН, 2003. – 198 с.
8. Archiwum książąt Sanquzków w Sławucie. – We Lwowie, 1890. – Т. IV. 1535-1547. – 647 s.
9. Łowmiański H. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego / H. Łowmiański. – Poznań, 1983. – 579 s.

The article shows the location of the archive Sangushko Volyn locks in the economic system of the Grand Duchy of Lithuania on the basis of documents of Lithuania metric. It was analyzes the politics of the supreme power, aimed at monitoring the state of fortifications. Attention is given to work starosty, other managers (uryadniki) on the organization of local government and the proper maintenance of castles.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Volyn land, castles, audit, Privilege, Mayor.

Отримано: 15.03.2013

УДК 94(477)

В. П. Драганенко

СИСТЕМА ОБОРОНИ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПРИКОРДОННЯ ПОДІЛЛЯ В СЕРЕДИНІ XVII ст.

Зважаючи на обмежене коло джерел, у даному дослідженні здійснено спробу реконструювати перебіг подій на основі наявних історичних матеріалів. Визначено оборонну стратегію козаків у битвах із польсько-татарським військом. Окреслено мережу шляхів через прикордонні козацькі землі на ґрунті аналізу огляду місцевості. Розглянуто на основі різнобічного аналізу протяжність доріг і взаємопов'язаність фортець у системі оборони. Спираючись на історичні матеріали, подано огляд подальших окремих боїв Визвольної війни, місце і роль оборони краю у системі захисту всіх козацьких земель. Здійснено спробу реконструювати розташування важливих оборонних фортець на прикордонні краю.

Ключові слова: Бершадська сотня, оборонна лінія, м. Янів, р. Дохно, р. Удич, С. Лянцкоронський, м. Умань.

Актуальність теми. Нез'ясовані сторінки історії прикордонних козацьких земель впливають на формування цілісного сприйняття перебігу подій в краї, їх взаємозв'язок та визначають подальший хід історичного процесу. Необхідно звернути увагу на головні шляхи через прикордонні землі, напрямки вторгнення загарбників і оборонну мережу козацьких фортець. Уточнюючи, порівнюючи і аналізуючи причини, перебіг і наслідки подій висвітлиться розуміння історичної значущості і цілісної картини адміністративного поділу України середини XVII ст. Отже, поглиблюється усвідомлен-